

Новікова О. О.,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Донецького юридичного інституту МВС України

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ВСТАВНИХ КОНСТРУКЦІЙ У ЛІНГВОУКРАЇНИСТИЦІ

Анотація. Проблеми синтаксису постійно перебувають у центрі уваги лінгвістів, оскільки структура речення в сучасній українській мові є доволі гнучким явищем, яке чутливо реагує на цільові установи комунікації. Це призводить до того, що на кожному етапі наукового пізнання постають нові питання. До таких актуальних проблем належить і питання категорії вставності, оскільки на сьогодні дослідження, пов'язані зі вставними конструкціями, не розв'язують повністю проблему їх становлення та розвитку в сучасному мовознавстві. Метою запропонованої наукової розвідки є комплексний аналіз вставних конструкцій у лінгвоукраїністиці.

У статті досліджено актуальні проблеми, пов'язані зі становленням категорії вставності, проаналізовано історію розвитку вчення про вставні компоненти в сучасній лінгвістиці. Вставні конструкції розглянуто як форми, що введені до складу речення для вираження емотивного ставлення мовця до повідомлюваного. Зазначено, що з формально-граматичного погляду досліджувані синтаксичні одиниці є ізольованими від речення; з комунікативного погляду вони не змінюють основного модального значення речення, а пояснюють його, надаючи особливого забарвлення.

Аналіз засвідчує, що увагу науковців було зосереджено на сутності вставності; функціонуванні вставних одиниць; їхньому аналізі та семантиці; співвідношенні їх із частиною речення. Оскільки поняття «вставленості» виходить за межі традиційного синтаксису й становить реалізацію площини вираження, що належить до специфіки не тільки певного стилю, а й конкретного автора, вивчення цієї категорії в лінгвістиці залишатиметься актуальним і в майбутньому.

У роботі проаналізовано праці українських лінгвістів щодо вивчення особливого статусу вставних одиниць; їхнього факультативного характеру; структурної організації речень із зазначеними синтаксичними компонентами; їхньої позиції в реченні; семантики вставних конструкцій; комунікативного й текстового потенціалу зазначених одиниць.

Ключові слова: категорія вставності, вставні слова, вставні словосполучення, вставні речення, синтаксична одиниця.

Постановка проблеми. Сучасна літературна мова має безліч різноманітних засобів для передачі емоцій та емоційної оцінки. Таке завдання виконують і вставні слова, словосполучення, речення, які становлять особливу групу одиниць, що виражають емоційну оцінку. Вставні конструкції – це особливі комунікативно-синтаксичні одиниці модальної сфери мовлення, що відображають індивідуальне ставлення (думки, почуття) мовця до висловленого.

Вставні конструкції тривалий час становлять предмет уваги лінгвістів, проте деякі аспекти цього мовного явища на сьогодні ще потребують додаткового дослідження. Так, і досі немає одностайності щодо їхньої інтерпретації та особливостей розмежування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження вставних конструкцій вимагає аналізу як класичних, так і сучасних підходів до інтерпретації основних категорій простого ускладненого речення, зокрема праць таких науковців: О. Огоновського [1], В. Виноградова [5], О. Шанського [6], А. Руднева [7], Є. Коротевица [8], С. Шевчук [9], А. Загнітка [10], П. Дудика [11], Б. Кулика [12], І. Слинька [13], Г. Козачук [14], К. Шульжука [15], І. Юшука [16] та багатьох інших.

Мета дослідження – комплексний аналіз вставних конструкцій у лінгвоукраїністиці.

Виклад основного матеріалу. Серед вставних компонентів, що функціонують у різних стилях мовлення, виокремлюють як однокомпонентні, так багатокомпонентні одиниці, тобто такі, які можуть функціонувати і як окремі слова, і як словосполучення, і як речення. Поняття «вставні слова», «вставні словосполучення» й «вставні речення» мовознавці зазвичай об'єднують в одну категорію – «вставні слова» [17, с. 93–94]. А. Коваль зазначає, що «підставою для такого об'єднання може бути той факт, що, розрізняючись структурно, ці три різновиди дуже близькі функціонально, і як вставні слова, словосполучення, так само і вставні речення перебувають у смислового зв'язку з усім реченням або одним його членом; усі вони виражають досить вузьке, проте постійне коло значень, які начебто накладені на зміст основного складу всього речення або одного з його членів» [17, с. 94].

Питання функціонування вставних конструкцій порушувалось у синтаксичній науці вже на ранніх етапах її розвитку. Вставні компоненти розглядали як результат скорочення колись повного речення, від якого залишилась певна частина [2]; як частину незакінченого речення в складі складного [18].

О. Огоновський, розглядаючи вставні одиниці в «Граматику русского языка для школ средних», поділив їх на два типи: 1) вислови, що вставлені в підрядне речення, наприклад: *Злість, кажуть, сатані сестриця* (І. Котл.) ← *Кажуть, що злість сатані сестриця*, 2) вислови, що вставлені в складне речення, напр.: *Сама не зна (бо причинна), що таке робить* (Т. Шевч.) [1, с. 173]. Д. Овсянико-Куликовський, розвиваючи погляди О. Огоновського, виокремив вставні слова, вставні вирази, вставні прислівники та інші обставинні вислови [2, с. 293].

Більш системний розгляд явища вставності викладено в роботах М. Греча, який власне й увів поняття «вставні слова» до наукового обігу. Він підкреслював, що ці одиниці перебувають

«поза реченням», оскільки з іншими членами не поєднані жодним із видів зв'язку [19, с. 234]. О. Пешковський з-поміж вставних конструкцій виокремив вставні слова й вставні словосполучення, акцентуючи увагу на тому, що вони не є членами речення й не пов'язані з ним граматичним зв'язком. Зазначені одиниці автор поділив за значенням на три розряди: 1) із значенням ставлення мовця до тієї чи іншої думки; 2) із значенням адресата висловлювання; 3) із значенням відношення до попередньої чи наступної [3, с. 371]. Очевидно, що така класифікація потребує детального доповнення.

О. Шахматов, на відміну від попередніх дослідників, акцентував увагу не лише на визначенні вставних слів, а й на їхній синтаксичній характеристиці. Учений виокремив два типи вставних слів: 1) такі, що беруть свій початок з односкладних речень – означено-особових, безособових, інфінітивних, прислівникових, підметових, і 2) такі, що беруть свій початок із двоскладних речень – узгоджених чи не узгоджених [4, с. 266].

В. Виноградов у академічній «Грамматике русского языка» схарактеризував вставні слова як такі, що синтаксично не пов'язані з реченням і виражають ставлення мовця до висловлення. Науковець виокремив два морфологічні типи вставних слів – іменні й дієслівні та розподілив їх за значенням на вісім груп [5, с. 164]. Думку В. Виноградова підтримала більшість науковців і такий погляд на вивчення вставних конструкцій запанував у більшості російськомовних і українськомовних праць.

В українській лінгвістиці панівними є два погляди на статус вставних конструкцій. Так, частина науковців вважає, що зазначені одиниці граматично не пов'язані з реченням жодною синтаксичною формою підрядного зв'язку – узгодженням, керуванням, приляганням (М. Шанський, О. Руднева); інша частина, навпаки, наголошує на тому, що вони є таким самим членом речення, як і інші (Є. Кротевич, С. Шевчук, А. Загнітко, М. Шанський, П. Дудик та інші).

М. Шанський підкреслює, що вставні одиниці являють собою такий самий обов'язковий компонент речення, як і ніші члени [20, с. 138]. О. Руднев підтримує думку М. Шанського й наголошує на тому, що вставні слова – це члени речення, оскільки вони пов'язані з реченням особливим співвідносним зв'язком [7, с. 156]. Є. Кротевич має інший погляд щодо статусу вставних слів і визначає їх зв'язок із реченням як включення [8, с. 15]. С. Шевчук також говорить про те, що вставні слова не є членами речення, оскільки вони не відповідають на жодне питання й не з'єднані з іншими членами підрядним чи сурядним зв'язком [9]. Автор підтримує погляд другої групи вчених, оскільки вставні слова з формально-граматичного погляду є ізольованими від речення.

А. Загнітко, поглиблюючи вчення про вставні компоненти, зазначає, що речення зі вставними компонентами постають специфічними різновидами висловлення в силу того, що в них по-особливому виражена суб'єктивна модальність – вставними компонентами [10, с. 70].

У сучасній українській мові в ролі вставних конструкцій виступають переважно слова, словосполучення й речення, що можуть виражатися дієслівними, іменниковими, прислівниковими, прикметниковими, числівниковими або займенниковими формами. На тій підставі, що частина таких форм повністю втратила власне лексичне значення, В. Виноградов виокремив окремі класи слів з-поміж частин мови – модальні

слова, наприклад: *мабуть, отже, наприклад, можливо, само собою, власне кажучи* [5]. Таку думку підтримали М. Івченко [21, с. 370], С. Бевзенко [22, с. 188], О. Волох, М. Чемерисов, Є. Чернов [23, с. 239], М. Жовтобрюх, Б. Кулик [24, с. 393], А. Загнітко [10, с. 70] та інші. Отже, вставні компоненти, крім зазначених вище частин мови, можуть бути виражені й модальними словами.

У підручниках, посібниках та довідковій літературі на сьогодні подано різні класифікації вставних конструкцій, які ґрунтуються переважно на їхній семантиці та вміщеній у ній оцінці повідомлюваного мовцем. Так, наприклад, Г. Козачук вставні компоненти поділяє на шість типів (вставні одиниці, що вказують на: 1) оцінку повідомлюваного; 2) почуття мовця; 3) зв'язок думок, послідовність викладу; 4) джерело повідомлення; 5) привертання уваги; 6) спосіб оформлення думок) [14, с. 347]. Таку ж кількість груп пропонує С. Шевчук (вставні конструкції, що вказують на: 1) оцінку повідомлюваного; 2) почуття мовця; 3) порядок думок і їх зв'язок; 4) джерело інформації; 5) способи оформлення думок; 6) способи активізації думок читача) [9].

У підручнику Н. Дудика запропоновано сім груп досліджуваних синтаксичних одиниць, автор додає в окрему групу конструкції з вказівкою на те, що сказаним у реченні щось підсумовується, узагальнюється [11, с. 224]. І. Ющук у підручнику «Українська мова» подає п'ять типів вставних одиниць: 1) ті, що виражають упевненість / неупевненість; 2) вказують на джерело повідомлення; 3) виражають задоволення / незадоволення мовця; 4) привертають увагу співрозмовника та 5) вказують на зв'язок між думками [16, с. 556]. А. Загнітко за типом привнесеного значення також подає шість груп вставних компонентів: 1) виражають ступінь вірогідності повідомлюваного; 2) позначають зв'язок думок, послідовність викладу чи його логічне завершення; 3) виражають почуття мовця; 4) позначають джерело повідомлення; 5) позначають характер висловлення, спосіб передачі думки, тип її оформлення; 6) позначають звернення до співрозмовника [25, с. 576]. Останній різновид вставних одиниць М. Каранська кваліфікує як такі, що «допомагають мовцеві вступати в тісніші зв'язки зі слухачами, легше порозумітися з ними...» [26, с. 135].

Найбільш обґрунтованою у контексті досліджуваної проблеми є класифікація вставних одиниць, подана К. Шульжук. У «Синтаксисі української мови» автор зазначає, що вставні слова, словосполучення й речення віднесені до синтаксично ізольованих частин речення, які хоч і належать до речення за своїм змістом, синтаксично не пов'язані з жодним членом цього речення і залишаються поза синтаксичними зв'язками між членами речення [15, с. 166]. Дослідник розмежовує вставні одиниці відповідно до їхньої семантики та оцінки повідомлюваного. Так, вчений виділив шість положень, які визначають напрями дослідницьких підходів нашого аналізу:

1) вставні слова, словосполучення й речення, що виражають ступінь вірогідності повідомлюваного (так звана гіпотетична та констатаційна модальність): *Справді, Василь Невольник був собі дідусь такий мізерний, мов зараз тільки з неволі витущений* (Пантелеймон Куліш); *Наступає страшна година: перехрестить, мабуть, нас господь ізнов огнем да мечем* (Пантелеймон Куліш); *А фінальна сцена? Найімовірніше, буде такою ж банальною* (Ірвін Ялом); *За тее-то за все поважали його козаки, як батька; і хоть би, здається, попросив у кого остатню*

світину з плечей на викуп невольника, то й ту б йому оддав усякий (Пантелеймон Куліш); Джуліусу стало на думку, що, **можливо**, для них то був спосіб ушанувати і своє життя (Ірвін Ялом);

2) вставні одиниці, що передають зв'язок думок, послідовність їх викладу чи логічне завершення цього викладу: *Уже й чуприна біла, як у мене, і зовсім уже дід; доживав би віку на полковництві: так, **отже**, захотілось на старість гетьманувати* (Пантелеймон Куліш); *У **всякому разі**, годі чекати інструкцій від Бога, шукати ознак вищого замислу, ритуалів чи церемоній* (Ірвін Ялом); *До **речі**, після процедури матиму для тебе кращі новини* (Ірвін Ялом); *Словом, він і був тією «пізньою квіткою» – пацієнтом, якому потрібен час, щоб засвоїти все те, що він отримав від терапії* (Ірвін Ялом); *Ось що мені потрібно: **по-перше**, я хочу дізнатися твою думку про нашу співпрацю: що допомогло, а що ні. **По-друге** – і це вже серйозніше – я хочу дізнатися, яким було твоє життя з моменту нашої останньої зустрічі* (Ірвін Ялом);

3) вставні слова, словосполучення та речення на позначення джерела повідомлення: *Так у тих то греків сьому божку, **кажуть**, була велика шаноба* (Пантелеймон Куліш); *На **думку Джуліуса**, ця славна пригода – його життя – заслуговувала на щось більше... більше... більше, ніж що?* (Ірвін Ялом); *То була смілива книга, яка, **на думку Філіпа**, вчила цінувати й славити життя більше, ніж будь-яка інша* (Ірвін Ялом);

4) вставні компоненти, що виражають емоційний стан мовця, його почуття: *А жидок і дав, **зрішним ділом**, запорожцєві напитись горілки з барильця* (Пантелеймон Куліш); *Діється таке, – одвітує божий чоловік, важко здихнувши, – **що бодай і не казати!*** (Пантелеймон Куліш); *Як **на гріх**, він зрозумів, наскільки жахлива ця хвороба, і почав сприймати її як ненаситне чудовисько, що запустило свої чорні щупальці глибоко в його плоть* (Ірвін Ялом); *Це саме те, чого я хочу, то скажіть мені, лікарю Герцфельд, чому, **на Бога**, я не можу цього зробити* (Ірвін Ялом);

5) вставні слова, словосполучення та речення на позначення характеру висловлення, способу передачі думки, типу її оформлення: *Хоть він і розумом, і славою узяв над усіма, да й йому, **між нами кажучи**, не дають гетьманувати* (Пантелеймон Куліш); *Воно, **правду кажучи**, й не сталося б, якби йому вчасно повідомили результати комп'ютерної томографії* (Ірвін Ялом); *Іншими словами, він мав полюбити свою долю* (Ірвін Ялом);

6) вставні слова, словосполучення та речення, що передають звернення до співрозмовника й уживаються з метою привертання уваги читача (слухача): *І в реєстрах-то, **коли хочете знати**, не Чепурним його записано* (Пантелеймон Куліш); *А Сомко, **вірите**, навпростець іде, не хоче нікому кланятися свої кранні комори в ринку, так Васютинцям і звабливо* (Пантелеймон Куліш); *А Сомко, **знаєте самі**, доводиться Юрасеві дядьком, бо старий Хміль держав уперве його сестру Ганну* (Пантелеймон Куліш) [15, с. 168].

Висновки. Отже, вставні конструкції – це такі форми, які введені до складу речення на семантико-комунікативному рівні з метою вираження ставлення мовця до повідомлюваного з погляду його ймовірності / неймовірності, способу оформлення думок, активізації співрозмовника тощо.

З формально-граматичного погляду зазначені синтаксичні одиниці є ізольованими від речення; з комунікативного

погляду вони не змінюють основного модального значення речення, а пояснюють його, надаючи особливого забарвлення. У ролі вставних виступають переважно слова, словосполучення й речення, які можуть виражатися дієслівними, іменниковими, прислівниковими, прикметниковими, числівниковими, займенниковими та модальними формами.

Вставні конструкції в комплексі з іншими мовними компонентами виступають ефективним засобом реалізації мети автора – досягнення чіткості й логічності передачі інформації в тексті. Надалі варто приділити увагу комплексному аналізу вставних конструкцій в різних стилях сучасної української літературної мови.

Література:

1. Огоновський О. «Грамматике русского языка для школ средних». Львов. 1889. XII. 224 с.
2. Овсянко-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. СПб., 1912.
3. Пешковский О.М. Русский синтаксис в научном. Москва, 1956.
4. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Львов : Учпедгиз, 1941.
5. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. 2-е изд-е. Москва : Высшая школа, 1972. 614 с.
6. Краткий этимологический словарь русского языка / Н.М. Шанский, В.В. Иванов, Т.В. Шанская. Москва : Просвещение, 1971. 542 с.
7. Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения. Москва : Учпедгиз, 1959.
8. Кротевич Е.В. О связях слов. Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1959. 35 с.
9. Сучасна українська літературна мова. Навчальний посібник / С.В. Шевчук, О.О. Кабиш, І.В. Клименко. Київ : Алерта, 2011. 554 с.
10. Загнітко А.П. Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект. Донецьк, 2009. 137 с.
11. Синтаксис сучасної української мови : підручник / П.С. Дудик, Л.В. Прокопчук. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 384 с.
12. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. 2. Синтаксис. Київ : Рад. шк., 1961. 284 с.
13. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання / І.І. Слинько, Н.В. Гуїванюк, М.Ф. Кобилянська. Київ : Вищ. шк., 1994. 670 с.
14. Козачук Г.О. Українська мова: Практикум : Навч. посіб. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : Вища шк., 2006. 414 с.
15. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови : Підручник. Київ : Академія, 2004. 408 с.
16. Ющук І.П. Українська мова. Київ : Либідь, 2004. 640 с.
17. Коваль А.П. Науковий стиль сучасної української літературної мови : Структура наукового тексту. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1970. 307 с.
18. Востоков А.Х. Русская грамматика, 1831.
19. Греч Н.И. Практическая грамматика русского языка. СПб., 1827.
20. Современный русский язык: Синтаксис / Е.М. Галкина-Федорук, К.В. Горшкова, Н.М. Шанский. Москва : Учпедгиз, 1958. 200 с.
21. Івченко М.П. Сучасна українська літературна мова Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1965, 406 с.
22. Бевзенко С.П. До питання про модальні слова в українській мові / Наукові записки Ужгород. ун-ту. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1959. Т. 37.
23. Сучасна українська літературна мова / О.Т. Волох, М.Т. Чемерісов, Є.І. Чернов. Київ : Вища шк., 1976. 278 с.
24. Курс сучасної української літературної мови / М.А. Жовтобрюк, Б.М. Кулик. Київ : Вища шк., 1972. Ч. 1. 406 с.

25. Загнітко А.П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.
26. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови : Навч. посібник. Київ : НМК ВО, 1992. 396 с.

Джерела ілюстративного матеріалу:

27. Пантелеймон Куліш. Чорна рада. URL: <https://www.ukrlib.com.ua>.
28. Ірвін Ялом. Шопенгауер як ліки. URL: <https://reader.bookmate.com>.

Novikova O. Functional features of insertable constructions in Ukrainian linguistics

Summary. The problems of syntax are constantly in the focus of attention of linguists, because the sentence structure in modern Ukrainian language is quite flexible, which reacts sensitively to target institutions of communication. This leads to the setting the new questions at every stage of scientific knowledge. These topical issues also include the issue of insertability. Modern studies connected with the insertable constructions do not fully solve the problem of their formation and development in modern linguistics. The purpose of the proposed scientific research is a comprehensive analysis of the insertable constructions in Ukrainian linguistics.

The article studies the actual problems associated with the formation of the insertable constructions category. The article analyzes the history of the development of the doctrine

of the insertable components in modern linguistics. The insertable constructions are considered as forms that are included in the sentence for expressing the emotional attitude of the speaker to the message. From the formal grammatical point of view the syntactical units are studied isolated from the sentence. From the communicative point of view these units do not change the main modal meaning of the sentence but explain it, giving a special color.

The analysis shows that the attention of scholars was focused on the essence of insertability; on the functioning of the insertable units; on their analysis and semantics; on their correlation with the part of the sentence. The concept of “insertability” goes beyond the traditional syntax and it is the realization of the plane of expression which belongs to the specificity of not only a particular style, but also a particular author. The studying this category in linguistics will remain relevant in the future. The article analyzes the works of Ukrainian linguists on the study of the special status of insertable units; on their facultative nature; on the structural organization of sentences with the definite syntactic components; on their position in the sentence; on the semantics of insertable constructions; on the communicative and textual potential of these units.

Key words: category of insertability, insertable words, insertable word combinations, insertable sentences, syntactic unit.